

УДК 947.6 «XIX–XX»

П. С. Кручак, кандыдат гісторычных навук, дацэнт (БДТУ)

ПРАБЛЕМА ПОЛАЦКАГА КНЯСТВА Ў ГІСТАРЫЯГРАФІІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX – ПАЧАТКУ XX СТ.

У цяперашні час вельмі актуальнай з'яўляецца праблема вытокаў беларускай дзяржаўнасці. Многія вучоныя бачылі першы этап у яе станаўленні ў Полацкім княстве. У дадзенай публікацыі разглядаецца пытанне пра тое, як трактавалася праблема Полацкага княства ў айчыннай гісторыяграфіі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.

The problem of the origins of Belarusian nationhood is very actual nowadays. The first period of Belarusian nationhood is thought by many scientists to begin with Polotsk principality. The article discusses the interpretation of the problem of Polotsk principality by Belarusian historiography in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries.

Уводзіны. Гісторыя Полацкай зямлі, якая значна адрознівалася ад гісторыі іншых старожытнарускіх княстваў, здаўна прыцягвала да сябе цікавасць даследчыкаў. Ёй зымаліся яшчэ польскія храністы XV–XVI стст. (напрыклад М. Стрыйкоўскі), да яе звярталіся, шукаючы аргументаў у царкоўна-рэлігійнай барацьбе, праваслаўныя і каталіцкія пісьменнікі ў XVII–XVIII стст. Аднак аб'ектам спецыяльнага навуковага даследавання гісторыя Полацкага княства становіцца толькі ў XIX ст. У сярэдзіне стагоддзя да вывучэння Полацкай зямлі звяртаецца адзін з будучых ідэолагаў «заходнерусізму» К. Гаворскі. У гэты ж час з'яўляецца і першае больш-менш значнае даследаванне па гісторыі Беларусі В. Турчыновіча [1].

Асноўная частка. Першыя абагульняючыя працы па гісторыі Полацкага княства з'яўлююцца ў другой палове XIX ст. Да вывучэння мінулага Беларусі ў гэты час звярнуліся прадстаўнікі ўрадавага лагера. Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. царскі ўрад прыняў шэраг мер палітычнага, адміністрацыйнага і ідэалагічнага характеру, накіраваных на паслабленне польскага ўплыву на беларускіх і літоўскіх землях. Гэта прымусіла расійскіх публіцыстаў, грамадскіх дзеячоў і вучоных звярнуць сваю ўвагу на Беларусь і «беларускае пытанне» не толькі ў іх сучасным стане, але і як з'яву, якая мае глыбокія гістарычныя карані. Прадстаўнікі афіцыйна-клерыкальнага накірунку ў беларускай гісторыяграфіі, які сфарміраваўся ў гэты час, адстойвалі тэзісы аб гістарычным адзінстве беларускага і рускага народаў, існаванні ў старажытнасці адзінай рускай дзяржавы з палітычным цэнтрам у Кіеве, натуральнасці і законнасці ўз'яднання беларускіх і літоўскіх губерняў з імперыяй і г. д.

У такіх умовах у 1872 г. з'явілася першая абагульняючая праца, прысвечаная гісторыі Полацкай зямлі «Історія Польска или Северо-Западной Руси до Люблинской унії» І. Бяляева. Праца насіла ў асноўным папулярны харак-

тар. Аўтар зыходзіў з меркавання, што Полацк і яго зямля з'яўляюцца калоніяй Ноўгарада. Таму і гісторыю Полацкага княства ён рэканструяваў зыходзячы са сведчанняў пра Ноўгарад і наўгародцаў. Тым не менш аўтар падкрэсліваў, што «Полоцкая земля во времена исторические очень рано сделалась независимой и самостоятельной, а при Владимире святом уже как бы выделилась из русской земли вообще» [2, с. 1]. Але І. Бяляеў сцвярджае, што Полацкая зямля, нягледзячы на выдзяленне, увесы час лічылася і называлася рускай зямлёй, а яе князі, нягледзячы на сваю варожасць да іншых рускіх князёў, тым не менш лічылі сябе рускімі князямі і прызнаваліся такімі з боку суседзяў [2, с. 2]. Раствумачыць асаблівае становішча Полацка сярод іншых рускіх княстваў аўтар так і не здолеў.

Надрукаваная пазней праца У. Данілевіча «Очерк истории Польской земли до конца XIV столетия» насіла больш глыбокія характеристары. Аўтар дасканала вывучыў усе вядомыя на той час айчынныя і замежныя крыніцы, што дазволіла яму напісаць гісторыю Полацкай зямлі ад каменнага веку да яе ўключэння ў склад Вялікага княства Літоўскага. Аднак дадзеная праца носіць пераважна апісальныя характеристары. Аўтар паўтарае летапісныя звесткі палітычнай гісторыі Полацка пра адносіны полацкіх князёў з іншымі рускімі князямі, але ніякіх грунтоўных высноў так і не робіць [3].

Значнае месца праблема Полацкага княства займала ў працах аднаго з ідэолагаў «заходнерусізму» М. Каяловіча. Найбольш паслядоўна яго канцепцыя выкладзена ў працах «Лекции по истории Западной России», была выдадзена ў 1864 г., і «Чтения по истории Западной России», выдадзеныя ў 1884 г. Пад Западнай Расіяй вучоны разумеў землі Беларусі, Літвы і большай часткі Украіны. На яго думку, усе гэтыя землі і плямёны, якія іх насялялі, здаўна жылі агульным рускім жыццём і знаходзіліся пад уладай князёў «рода св. Владимира».

Тым не менш М. Каяловіч не мог не заўважыць асобнага статусу Палацкага княства сярод іншых рускіх княстваў. Ён падкрэслівае, што Палацк пачынае адасабляцца ад іншых рускіх абласцей з самага пачатку сваёй дзяржаўнасці. І першы полацкі князь Рагвалод, і нашчадкі князя Уладзіміра, пачынаючы з яго старэйшага сына Ізяслава, увесе час ваявалі са сваімі суседзямі, чым выклікалі супраць сябе цэлыя кааліцы [4, с. 62]. Аднак аргументавана растлумачыць прычыны такої сітуацыі вучоны так і не змог. На яго думку, Палацкая зямля ўвесе час адчувала недахоп у людскіх рэсурсах, таму яе князі былі вымушаны рабіць пастаянныя набегі на сваіх суседзяў з мэтай захопу палонных і засялення імі сваёй краіны. Вучоны падкрэслівае, што існуе меркаванне пра тое, што горад Мінск, наогул, быў заселены выключна рабамі, захопленымі пад час войнаў з суседзямі [4, с. 63]. Тым не менш М. Каяловіч сцвярджае, што нягледзячы на ўсё вышэйсказанае, Палацкае княства захоўвала цесныя, перш за ўсё духоўныя, сувязі з іншымі рускімі княствамі. У якасці доказу гэтага тэзісу гісторык прыводзіць той факт, што Палацкая зямля разам з іншымі рускімі княствамі вельмі шанавалі рускіх князёў-мучанікаў Барыса і Глеба. І на беларускіх землях гэтыя святыя шанаваліся нават больш, чым на іншых рускіх землях [4, с. 68].

У канцы XIX – пачатку XX ст. да вывучэння гісторыі Беларусі звярнуліся пачынальнікі беларускай нацыянальной гісторыяграфіі, да ліку якіх можна аднесці М. Доўнар-Запольскага, В. Ластоўскага, М. Любашскага і У. Пічэту. Менавіта яны першымі паспрабавалі зірнуць на мінулае Беларусі з нацыянальна-патрыятычных пазіцый. Значнае месца ў творчасці згаданых вучоных зымала праблема вытокаў беларускай дзяржаўнасці і ў прыватнасці праблема месца і ролі Палацкага княства як яе зыходнага пункта.

Першым да вывучэння праблемы вытокаў беларускай дзяржаўнасці звярнуўся М. Доўнар-Запольскі. У 1888 г. у газете «Мінскі лісток» ён выдаў шэраг артыкулаў пад агульнай назвай «Белорусское прошлое». У гэтым жа годзе таксама ў газете «Мінскі лісток» з'явіўся нарыс вучонага «Географіческий очерк древней Белоруссии в IX–XII вв.». Праз год у «Календаре Северо-Западного края» на 1890 г. быў змешчаны другі нарыс вучонага «Очерки истории Белоруссии (от начала до смерти Владимира Мономаха)». А яшчэ праз год гэтыя нарысы былі аб'яднаны і выйшлі асобным выданнем пад назвай «Очерк истории Кривічской и Дреговичской земель до начала XIII ст.».

Пры даследаванні гісторыі старажытнай Беларусі М. Доўнар-Запольскі звярнуў асаблівую ўвагу на праблему станаўлення ўдзельнай сістэмы і як вынік гэтага – станаўленне першых дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Беларусі. Гісторык выдзеліў тры групы фактараў, якія, па яго меркаванні, вызначалі ўсё жыццё ўдзельнавечавага перыяду: 1) праяўленне і развіццё племяннога жыцця народнасцей, якія складалі тагачасную Русь; 2) барацьба князёў за ўдзелы; 3) злучэнне княжацкіх інтэрсаў з інтэрсамі земстваў [5, с. 72].

На думку вучонага, плямёны, якія складалі старажытную Русь, адрозніваліся адно ад другога этнографічна. Гэта праяўлялася ў мясцовых гаворках, звычаях і інш. З узнікненнем дзяржаўнасці гэтыя асаблівасці сталі праяўляцца больш ярка. Плямёны пачынаюць групавацца вакол свайго цэнтра, узікае веча як выразнік народнай волі ва ўнутраных і зневінных справах. Наогул, М. Доўнар-Запольскі ўбачыў дзве галоўныя плыні ў старажытнарускай гісторыі: імкненне першых кіеўскіх князёў аб'яднаць рускія землі пад сваёй уладай і затым, калі ў іх гэта атрымалася, пачаўся рух, адваротны першаму, накіраваны на ўзнікненне самастойных княстваў. У выніку на тэрыторыі сучаснай Беларусі ўзікае некалькі па-сутнасці незалежных дзяржаў. Найбольш буйнымі з іх былі Палацкае, Смаленскае і Тураўскае княству́

ы [5, с. 85].

М. Доўнар-Запольскі неаднаразова падкрэсліваў асобнае месца Палацка ў палітыцы кіеўскіх князёў. Князі з дынастыі Рурыковічаў прымалі ўдзел у паходах на Палац з большай ахвотай, напрыклад, чым у паходах супраць поўдня. Тлумачыў гэта вучоны суперніцтвам паміж Кіевам і Палацкам за ўплыў на Ноўгарад.

Разглядаючы палітычны лад дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі старажытнай Беларусі, М. Доўнар-Запольскі адзначаў вялікую ролю народнага веча. Асабліва моцным было Палацкае веча, якое магло запрашаны і праганяць князя, заключаць гандлёвыя саюзы і г. д. Гісторык падкрэсліваў, што беларускія землі надоўга захавалі свае вечавыя традыцыі і тым самым у далейшым аказалі значны ўплыў на палітычны лад Вялікага княства Літоўскага.

У савецкія часы погляды М. Доўнар-Запольскага на старажытную гісторыю Беларусі былі падвергнуты моцнай і ў большасці неабгрунтаванай крытыцы. Некаторыя даследчыкі ўбачылі ў тэзісе вучонага пра асобнае становішча Палацкіх зямель у складзе Кіеўскай Русі праяўленне варожасці ў адносінах да гісторыі Расіі. А сучасныя нямецкі даследчыкі Р. Лінднэр, наогул, называю М. Доўнар-Запольскага «ідэйным бацькам крывіцкай тэорыі і гістарычнага

ўзвялічвання Полацкага княства», а таксама заснавальнікам гістарычнага міфа «беларускай дзяржаўнасці» [6, с. 78]. На думку аўтара, менавіта пасля М. Доўнар-Запольскага ўсе нацыянальна арыентаваныя гісторыкі началі разглядаць Полацкае княства ў якасці зыходнага пункта беларускай дзяржаўнасці. З такой пазіцыяй згадзіца цяжка. Вядома, што погляды М. Доўнар-Запольскага на месца Полацкага княства ў працэсе фарміравання беларускай дзяржаўнасці знайшлі сваё развіццё не толькі ў працах яго вучня У. Пічэты, але і ў працах яго пастаяннага навуковага апанента расійскага гісторыка М. Любайскага.

Гістарычныя погляды У. Пічэты фарміраваліся падчас яго вучобы ў Маскоўскім універсітэце, у якім спецкурс па гісторыі паўночна-захоўнай Русі чытаў М. Доўнар-Запольскі. Працягвавучы думку апошняга, У. Пічэта падкрэсліваў, што ўсходнеславянскія плямёны адрозніваліся паміж сабой этнографічна і не мелі дзяржаўнага адзінства. Толькі ў X ст. Полацкае княства на кароткі час падпала пад уладу Кіева. Але ўжо ў 1029 г. Яраслаў Кіеўскі быў вымушаны ўступіць Полацку частку зямель і тым самым фактычна прызнаць яго самастойнасць. Але барацьба паміж княствамі працягвалася. Галоўную прычыну гэтай барацьбы У. Пічэта бачыў у спрэяльным геаграфічным становішчы Полацка, які кантроліраваў значную частку гандлёвага шляху «з варагаў у грэкі». Асабліва напружанай гэта барацьба стала ў гады княжання Усяслава Чарадзея, які з'яўляўся ўласбленнем незалежнасці Полацкай зямлі ад Кіева і яе ўмацавання. Гісторык падкрэсліваў, што ўжо ў сярэдзіне XII ст. усе тры (Полацкае, Тураўскае і Смаленскае) беларускія княствы канчаткова выдзеліліся са складу Кіеўскай дзяржаўы і пачалі жыць сваім уласным жыццём. Пры гэтым палітычны лад у Полацкім княстве быў пабудаваны паводле прынцыпу суіснавання трох элементаў улады – народнага веча, князя і княжацкай думы. Адносіны паміж імі ладзіліся на мочы звычаю з перавагай, аднак, у гэтай сістэме народнага веча.

Праблема станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці займала адно з найважнейшых месцаў у працах вядомага беларускага гісторыка і грамадскага дзеяча В. Ластоўскага. Пачатак разгляду дадзенай праблемы вучоны здзейсніў у сваёй першай працы «Кароткая гісторыя Беларусі» і завяршыў яе ў шэрагу артыкулаў, надрукаваных у пачатку 1920-х гг. у часопісе «Крывіч» пад псеўданімам Юрый Верашчака.

У свёй канцэпцыі гісторыі беларускай дзяржаўнасці В. Ластоўскі схіляўся да ідэалізацыі, нават апалагетыкі старадаўняга беларуска-крыўцікага перыяду нашай гісторыі. Па яго мерка-

ванні, Беларусь, або Крывіч, пачалася яшчэ ў дахрысцянскія часы як вялікая дзяржава, якая займала цэнтральны арэал усходнеславянскага расселення і летапісную Літву. Уласбленнем гэтай дзяржавы з'яўляўся Усяслаў Чарадзея, які не жадаў уступаць першынства іншым народам і дзяржавам.

Аднак полацкія крывічы не выкарысталі шанц стварыць магутную дзяржаву. У другой палове XII ст. аслаблене ўздзельным драбленнем і ваенай канкурэнцыі з Кіевам, Полацкае княства страціла сваё значэнне як адзін з цэнтраў усходнеславянскіх зямель. Полацкі перыяд нашай гісторыі завяршыўся [7, с. 17].

Заключэнне. Такім чынам, праблема Полацкага княства займала значнае месца ў гісторыяграфіі канца XIX – пачатку XX ст. Прадстаўнікі афіцыйна-клерыкальнага накірунку спрабавалі выкарыстаць дадзеную праблему для доказу гістарычнага адзінства беларускага і рускага народаў. Пры гэтым яны свядома прыніжалі своеасаблівасці Полацкай зямлі і не бачылі ў Полацкім княстве пачатковы этап у развіцці беларускай дзяржаўнасці. У канцы XIX – пачатку XX ст. гэтыя погляды былі падвергнуты крытыцы ў працах М. Доўнар-Запольскага, У. Пічэты і В. Ластоўскага. Дзякуючы іх працам быў закладзены моцны падмурак для фармавання беларускай нацыянальнай гісторыяграфіі. На аснове аналізу шматлікіх гістарычных крыніц вучоныя пераканаўча даказалі, што беларуская дзяржаўнасць мае глыбокія гістарычныя карані і таму ў беларускага народа ёсць права на сваё палітычнае самавызначэнне.

Літаратура

1. Турчинович, О. Обозрение истории Белоруссии с древнейших времён / О. Турчинович. – СПб., 1857. – 134 с.
2. Беляев, И. Д. История Полоцка или Северо-Западной Руси до Люблинской унии / И. Д. Беляев. – М., 1872. – 213 с.
3. Данилевич, В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия / В. Е. Данилевич. – Киев, 1896. – 143 с.
4. Коялович, М. Чтения по истории Западной России / М. Коялович. – СПБ., 1884. – 278 с.
5. Довнар-Запольский, М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до начала XIII ст. / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1891. – С. 72.
6. Лінднер, Р. Гісторыкі і ўлада / Р. Лінднер. – Мінск, 2009. – 468 с.
7. Ластоўскі, В. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ластоўскі. – Мінск, 1992. – 88 с.

Паступіла 30.03.2011